REZYUME. Maqalada qaraqalpaq xalqınıń áyyemgi hám bay tariyxı, pútkil dúnyaǵa belgili bolǵan milliy mádeniyatqa, óz milliyligine tán ózgeshe iskusstvosına, klassik ádebiyatına, ruwxıy baylıqlarına, úrp-ádet, dástúrlerine iye ekenligi, muzıka mádeniyatı, baqsı, jırawları haqqında keń tusinik berilgen.

РЕЗЮМЕ. В статье представлена обширная информация о древней и богатой истории каракалпакского народа, его всемирно известной национальной культуре, самобытном искусстве, классической литературе, духовном богатстве и традициях, а также музыкальной культуре, бахши и жиров.

SUMMARY. The article presents extensive information about the ancient and rich history of the Karakalpak people, their world-famous national culture, original art, classical literature, spiritual wealth and traditions, as well as musical culture, bakhshi and zhirov.

ǴÁREZSIZLIK JÍLLARÍNDAǴÍ XALÍQ QOSÍQLARÍ

A.Shınıbekov – *úlken oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: folkloristika, folklor, san’at, improvizatsiya, improvizator, xalq qo‘shig‘i, trop.

Ключевые слова: фольклористика, фольклор, искусство, импровизация, импровизатор, народная песня, троп.

Key words: folkloristics, folklore, art, improvisation, improviser, folk song, trop.

Qaraqalpaq xalqının bay mádeniy hám ruwxıy miyraslarınıń úlken bir tarawın xalıq qosıqları tutadı. Xalqımızdıń kóp ásirlik arzıw ármanları iske asıp atırǵan waqıtta birinshi náwbette ámelge asırıw zárúr bolǵan áhmiyetli máselelerdiń biri xalqımızdıń milliy miyrasın qayta tiklew, itibarlılıq penen qatnas jasaw, xalqımızdıń neshshe ásirler dawamında qásterlep bizge jetkizgen miyrasınan úyreniw hám keleshek áwladtı óz ata babasınıń miyrasına sadıq patriot, adamgershilikli, húdjanlı adam etip tárbiyalaw bolıp esaplanadı.

Ǵárezsizlik jıllarındaǵı qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń rawajlanıw jolın olardıń dóreliw dereklerin anıqlaw, onı alıp júriwshiler, xalıq qosıqların dóretiwshi individual kórkem óner iyeleri, improzivatorlar, házirgi zaman xalıq qosıqlarınıń ideya-tematikalıq ózgesheligi, syujet hám kompoziciyası, qosıq qurılısı, kórkemlew quralları ulıwma xalıq qosıqlarınıń poetikası haqqında izertlew qaraqalpaq folkloristika iliminde izertleniwi kerek másele.

Qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń burın sóz etilmegen materiallar tiykarında olardıń janrlıq ideya tematikalıq ózgesheligi haqqında, xalıq qosıqlarınıń atqarıwshıları, alıp júriwshileri, avtorlar tárepinen dáwirdiń talabınan tuwılǵan ózgerislerdi úyreniw biz sıyaqlı keleshek áwladtıń aldında turǵan izertleniwi tiyis wazıypa bolıp qaladı. Házirgi dáwirde awızeki túrde qosıq shıǵarıw ózinsheligi qalıp baratır. Házirgi xalqımız jazba ádebiyattıń wákili. Házirgi zamanımızda xalıq qosıqları tek ǵana baspa sóz, radio televideniede, kópshilik jıynalǵan orınlarda oqılıp beriliwi arqalı, sonday-aq, xalıq qosıqların kompozitorlardıń nama jazıwı, radio televideniede atqarıwı arqalı xalıqqa belgili boladı. Házirgi zaman xalıq qosıqlarınıń bayıw dereginiń biri xalıq qosıqlarınıń zaman talabına say variantlasıwı hám el arasındaǵı talantlılar tárepinen dóretiliwi.

Xalqımızdıń yadında saqlanıp qalǵan dástúriy xalıq qosıqlarınıń házirgi kúnde qaytadan jańarıwı, yaǵnıy xalıq júreginen tereń orın alǵan ayırım eski xalıq qosıqlarınıń da búgingi kúnde keń túrde paydalanıwı, jańarıp házirgi kúnde jańa dáwir adamına jańadan xızmet etiwi bolıp tabıladı. Bunday xalıq qosıqlarına «Jeńgejan», «Kórindi yarım kórindi», «Qız Minayım», «Bilezigim», «Shayı kóylek» hám taǵı basqa qosıqlardı mısal etsek boladı. Xalıq qosıqlarınıń xalıq arasında jasawında keń jurtshılıqtıń qatnası házirgi zaman xalıq qosıqlarınıń jasawında baslı ózgesheligi dep belgilesek boladı.

Xalıq awızeki ádebiyatınıń hár qıylı túrlerge iye iri janrlarınıń biri bolǵan miynet qosıqları óziniń tariyxıy qáliplesiw dáwiri boyınsha eń áyyemgi janrlarınıń biri bolıp tabıladı. Miynet qosıqları tiykarınan, belgili bir etnik qatlam yaǵnıy xalıqtıń miynetke dóretiwshiliginde emotsional qatnası sáwlelenedi. Miynet qosıqları ásirler dawamında hár-qıylı janrlarǵa bólinip mazmunı ózgerip otırǵan. Demek miynet qosıqları hár-bir dáwirdiń ózgesheligi, jańalıǵı menen sáwlelenedi eken. Sonıń menen birge házirgi awıl xojalıǵı salasındaǵı ataq abırayǵa iye kásiplerdiń biri fermerlikke baylanıslı da kóplegen xalıq tárepinen qosıqlar dóretildi. Mısalı:

Biziń awıldıń fermerleri,
Kórinedi hámme iste hónerleri,
Paxta, biyday,salı degen normaları,
Orınlanar hámme waqıt zıyat penen.

Bunda fermerler olardıń islegen miynetiniń jemisi haqqında jırlaǵan. Jáne de paxtashılıq kásibine baylanıslı.

Náwbáhárde ekken shigit,
Gúl pitkey márt qollarıńa,
Meni izlep keler bolsań,
Gúl shashayın jollarıńa.
Tıń jer ashıp ektik paxta,
Óz qıyalıń óziń jaqta,
Búlbil bolıp sáhár waqta,
Kelip janım baǵlarıma.

Bul qosıq qatarlarında paxtashılıq kásibine baylanıslı miynet protsesi, xalqımızdıń baylıǵı bolǵan «aq altındı» jetilistiriwdegi miynet barısın sóz etken. Sonıń menen birge olarǵa ıshqı sezimleri de aralastırılǵan. Bul qosıqlar qurı miynet haqqında bolıp, ómirdiń basqa táshwishleride aralastırılmaǵanda bul qosıqlardıń qızıǵı bolmaǵan edi.

Muhabbat qosıqları xalıq qosıqları ishindegi eń tiykarǵı oraylıq orındı iyeleytuǵın qosıqlar qatarına kiredi. Muhabbat qosıqları qaysı dáwirde bolmasın óz rawajlanıw jolın dáwir talabına tán taba beredi. Muhabbat qosıqlarınıń basım bólegi óz aldına xalıq tárepinen dóretilse ekinshi bólegi avtorlı qosıqlardıń xalıq qosıqlarına aylanıwı sonday-aq, liro-eposlardan óz aldına janr sıpatında ajıralıp shıǵıwı arqalı júzege keledi. Insannıń student shaǵları muhabbattıń eń rawajlanǵan, gúllegen dáwiri boladı. Mısalı:

Aspandaǵı ayǵa qolım jetpeydi,
Sennen basqa yarǵa kewlim ketpeydi,
Sennen basqa yarǵa kewlim ketse de,
Jigittiń sultanı sennen ótpeydi.
Shımbaydıń jolları porsańnan porsań,
Porsańnan alıp qolıńnan alsam,
Universitette oqıp atırǵan yarımdı,
Telefon arqalı shaqırıp alsam.

Bunda xalıq qosıqlarına tán traditsiyalıq forma saqlanǵan. Házirgi dáwirimizde ótken dáwirimizdegidey qız-jigitlerdiń otırıspalarında qosıq aytıw protsessleri ushırasadı.

Toy baslaw: Hár qanday xalıqtıń ruwxıy mádeniyatın hár tárepleme tolıq kórsete alatuǵın dástúr bul toy dástúr bolıp esaplanadı.Toy dástúri óz ishine kórkem sóz sheberligin, muzıka, xalıqlıq drama xoreografiyalıq elementlerdi óz ishine qamtıydı. Toy qosıqları tiykarınan toy baslaw bet ashar jırları bolıp tabıladı.

Qutlı bolsın-ay toylarıńız,
Jáne bolsın toylarıńız,
Baǵ ishinde jarasadı boylarıńız,

Biz otırmız toyxanada… dep jıynalǵan jámiyetti, toydıń iyesiniń kewlin tolıp tastıratuǵın qatarlar menen óziǵdi biyleydi.

Xalıq qosıqlarınıń ishinde teńewlerdiń eń kóp qollanılatuǵın janrı bul salt-dástúr jırları, ásirese bet ashar bolıp esaplanadı. Bul ózgeshelik eń aldı menen bul janrdıń mazmunındaǵı tiykarǵı ideya menen baylanıslı. Bizge belgili bet ashar bul tek jańa túsken kelinshekti qáyin jurtına taza, aǵayin, awıl jurt penen tanıstırıw ǵana emes, al onı ómirinde kútip turǵan jaqsı-jaman nárselerdiń bar ekenligi haqqında xabarlandırıw hám usı nárselerde shańaraq aǵzası sıpatında qalay qatnas jasaw kerekligin belgili dárejede uqtırıw xızmetin de atqaradı. Sebebi hár qanday kórkem dóretpe eń aldı menen belgili dárejede tárbiyalıq áhmiyetke iye bolıwı tiyis. Bet ashardıń kiris yaǵnıy násiyat bóliminde turmıstaǵı jaqsı hám jaman nárseler jupkerlestiriw usılında alınadı da teńewler arqalı onıń mazmunı tolıqtırıladı.

Jipekten esken duwtardıń,
Tarınday bol kelinshek,
Qol urǵandı kúydirgen,
Jalınday bol kelinshek.

Qurtqa atlı Qoblannıń,
Yarınday bol kelinshek,
Xalıq qayırın oylaǵan,
Darǵaday bol kelinshek.

Toqsanǵa shıqqan kempir, shal,
Toqsan jıl kiyse tozbaǵan,
Burınǵı sının buzbaǵan,
Torqaday bol kelinshek.

Mısalda berilgen «tarınday», «jalınday», «yarınday», «darǵaday», «torqaday» teńewleri bul teńewdiń quramalı forması bolıp shıǵarmada ol adamnıń, yaǵnıy kelinshektiń ruwxıy pazıyletiniń qanday bolıwı kerekligin bahalı predmetlerge yamasa jaqsı pazıyletlerdiń iyesi sıpatında ideal dárejesine kóterilgen obrazlardı teńew arqalı uqtıradı. Insan minezıniń unamsız tárepleri bet ashar qosıqlarında kúndelikli turmısta bar bolǵan hám jámiyetshilik tárepinen unamsız dep qabıl etilgen janlı, hám jansız nárseler, qubılıslar teńew arqalı jasaladı.

Shabalanıp kókke shapshıǵan,
İyttey bolma kelinshek,
Sózdiń parqın bilmegen,
Malday bolma kelinshek,
Suwı qaytqan dár`yaday,
Sayız bolma kelinshek.

Dáslepki eki mısalda insandaǵı jaman minez,unamsız qılıqqa iye haywanlarǵa teńew arqalı jasalǵan. Ulıwma kórkem ádebiyatta teńewdiń bul eń kóp taralǵan forması bolıp

esaplanadı.Bet ashardıń tiykarǵı, yaǵnıy kelinshekke onıń jańa aǵayin-tuwǵanların tanıstırıwshı bóleginde teńewler tómendegishe jasaladı. Kelinshekke tanıstırılıp atırǵan shaxstıń minez-qulqındaǵı ayrıqsha bir belgi óziniń sapası jaǵınan ekinshi bir zatqa salıstırılıw arqalı teńeledi.

Moynı bası quriqtay,
Padanı baslaǵan serkedey,
Besikke salǵan qawıqtay,
Jipke buwǵan otınday,
Traktordıń xodınday

Mısalda keltirilgen «quriqtay», «xodınday» teńewleri shıǵarmada házil-dálkek mánisin payda etiwde qollanılǵan. Házirgi dáwirdegi xalıq qosıqlarında metaforalardıń ıqsham hám anıq obrazlılıqtı bere alıwı, qollanılıwınıń ózi belgili dárejede jetik formada qálipleskenin dálilleydi. Metaforalardıń xalıq qosıqlarında qollanılıwı óziniń quramalılıq dárejesine qaray hár túrli. Olardıń eń ápiwayı forması yaǵnıy bir zattı ekinshi zatqa kólemi, forması, reńi, sapası boyınsha usaslıǵın megzetiw arqalı dórelgen metaforalar salt-dástúr jırlarında kóbirek qollanıladı.

1. Kelinshek keldi kún keldi,
Kúndey jaynap gúl keldi.
2. Ay júzliniń sózleri
Palday bolar kelinshek.
3. Awılımızdıń qaymaǵı.
Sıylayda awıl aymaǵı.
(Bet ashar).

Joqarıda keltirilgen mısallar dúrkiminde metaforalar detallastırıw usılı arqalı jasalǵan. Birinshi mısalda, obraz zattıń sırtqı forasına megzetiw arqalı estetikalıq mazmundaǵı metaforanı payda etedi. Al, keyingi mısallarda zatlardıń sapası názerde tutılıw arqalı jasaladı. Metaforalardıń bet ashar janrında usı salıstırmalı usıllarda jasalıwı bul janrda obrazlılıq jasawdıń ápiwayı bayanlaw usılı basım bolıp tek shıǵarmada atı atalǵan personajdıń portreti hám xarakterin obrazlı sıpatlaw ushın metaforalardan paydalanadı. Házirgi dáwirdegi qaraqalpaq xalıq awızeki ádebiyatındaǵı poeziya janrında jiyi qollanılatuǵın kórkemlew qurallarınıń biri epitet. Epitettiń traditsion ápiwayı formalarınan baslap sózlik quramı quramalı formaları da qollanılǵan. Epitettiń házirgi dáwir awızeki poeziyada qollanılǵan traditsiyalıq formaları, tiykarınan, bir predmettiń belgisin obrazlı túrde súwretlewde qollanıladı.

1. Qayısar qıpsha belińiz.
2. Turpatıńa qarasam.
Pákize qáddi boyıńız
3. Ózi buzıq nadanǵa.
Qızıǵıp júrme kelinshek.
4. Aq júzińdi ay kúnniń,
Shuǵlası desin, kelinshek. (Bet ashar).
5. Appaq sezim jamılıp,
Hinji marjan taǵınıp,
Sap ıshqını saǵınıp.
6. Aq marqalı aq Aral.
Qaytıp kelgey jaǵısqa.
7. Jalınlı júrektiń quwanıshı ol.
8. Muhabbat otı jamandı,
Jas júrekti jandırar.
9. Altın áranlar iske aspasa. (Muhabbat qosıqları)

Dálillew ushın keltirilgen bul mısallar dúrkiminde dástúr qosıqları hám muhabbat qosıqlarında qollanılatuǵın epitetler keltirilgen. Bundaǵı epitetlerdiń basım kópshiligi ulıwma qaraqalpaq ádebiyatında turaqlı túrde qáliplesken epitetler bolıp esaplanadı. Eger dástúr jırlarında bet ashar janrında epitetler personajlardıń unamlı yamasa unamsız belgilerin bildirip tiykarınan adamǵa baylanıslı qollanılsa al, muhabbat qosıqlarında usı janrdıń ideya-tematikalıq ózgesheligine baylanıslı kóbinese ishki ruwxıy sezimlerdegi obrazlılıqtı sıpatlaǵ qaraǵanda quramalıraq formada. Máselen, betashardaǵı «appaq sezim jamılıp» degen qatarlardaǵı «appaq» epitetinen mazmunlıq ózgesheligi boyınsha birinshi epitette «aq» reń mánisinde berilse ekinshi mısalda «appaq» sózi «páklik» mánisin bildirip simvolikalıq formada qollanılǵan. Házirgi dáwir awızeki ádebiyatında xalıq qosıqlarınıń eń tiykarǵı bólegi bolǵan siyasiy, social-ekonomikalıq tematikadaǵı dórelgen shıǵarmalarda da epitetlerdiń stillik qollanılıwı ózine tán spetsifikalıq ózgeshelikke iye. Salt-dástúr jırlarında kóbinese traditsion forada qurılǵan hám turaqlı túrde qáliplesken epitetler qollanılsa al, siyasiy sotsiallıq ekonomikalıq baǵdarda dórelgen shıǵarmalarda epitetler belgili bir predmet yamasa qubılıstı hár tárepleme sıpatlaw arqalı jasaladı.

«Qaraqalpaǵım» qosıǵınıń mazmunında sociallıq jámiyetlik hám ekonomikalıq problemalardıń búgingi kúngi kórinisi turadı. Sonlıqtan epitetler bul dóretpelerde usı qubılıslardı, zatlardı unamlı yamasa unamsız belgiler arqalı sıpatlaydı.

Solay etip, ǵárezsizlik jıllarındaǵı qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń rawajlanıw barısın, atap aytqanda onıń dereklerin, atqarıwshıların, janrlıq klassifikatsiyasın, ideya-tematikalıq ózgesheligin, kompozitsiyasın, kórkemlew quralları menen qosıq qurılısın, xalıq qosıqlarınıń ayırım teoriyalıq máselelerin izertledik. Házirgi zaman qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń avtorı birinshi gezekte xalıqtıń ózi. Ekinshi bir taratıwshıları xalıq shayırları, olardıń tvorchestvosı xalıq arasına keńnen málim

bolıp, xalıq qosıqların bayıtadı há xalqımızdıń yadında saqlanıp qalǵan traditsiyalıq xalıq qosıqlarınıń házirgi kúnde qaytadan jańarıwı, xalıq júreginen tereń orın alǵan ayırım eski xalıq qosıqlarınıń da búgingi kúnde keń paydalanıwı, jańa dáwir adamına jańadan xızmet etiwi bolıp tabıladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ayımbetov Q. Xalıq danalıǵı. – Nókis.: «Qaraqalpaqstan», 1988.
2. Maqsetov Q.M. Qaraqalpaq folkloristikası. Nókis «Qaraqalpaqstan», 1989.

REZYUME. Maqolada qoraqalpoqlarning qadimiy qo‘shiqlarining ijro etilganli so‘z etiladi. Qoraqalpoq folklorida xalq qo‘shiqlarining ajdodlarimizdan meros bo‘lib kelayotgan etnofolklorlik og‘zaki ijod namunasi.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится, что свадебные песни в древнем и современном процессе каракалпаков исполняются с импровизационной программой. Разновидность программных песен в каракалпакском фольклоре, представляет собой образец этнофольклорного устного творчества, унаследованного от наших предков.

SUMMARY. The article says that wedding songs in the ancient and modern process of the Karakalpaks are performed with an improvisational program. A type of program songs in Karakalpak folklore, the program is an example of ethno-folklore oral creativity inherited from our ancestors.

KINO HÁM DRAMATURGIYA

OVOZ DIZAYNINING ESTETIK ASOSLARI VA PSIXOLOGIK TA’SIRI

Abdreymov Manas Bekpolatovich – *“Texnogen san’ati kafedrasi” mudiri, dotsent*
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: ovoz dizayni, estetik asoslar, psixologik ta’sir, kino, teatr, ovoz rejissyorligi, akustika, ovozlashtirish san’ati.

Ключевые слова: звуковой дизайн, эстетические основы, психологическое воздействие, кино, театр, звукорежиссура, акустика, искусство озвучивания.

Key words: sound design, aesthetic foundations, psychological impact, cinema, theater, sound engineering, acoustics, foley art.

Insoniyat tarixida ovozning o‘rni san’at va madaniyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida alohida ahamiyat kasb etgan. Ovoz inson muloqotining, musiqa va teatr san’atining, diniy marosimlarning, shuningdek, kundalik hayotning ham ajralmas qismidir. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab esa ovoz nafaqat tabiiy jarayon sifatida, balki alohida san’at turi – ovoz dizayni konsepsiyasi doirasida o‘rganila boshladi. Bugungi kunda ovoz dizayni nafaqat musiqiy asarlar, balki kino, teatr, radio, televideniye va raqamli media san’atida ham eng muhim badiiy vositalardan biri hisoblanadi.

Ovoz dizayni – bu tovushlarni badiiy jihatdan tashkil etish, ular orqali estetik obraz yaratish va auditoriyaga ma’lum bir psixologik ta’sir ko‘rsatish jarayonidir. Ovoz dizayni oddiy tovush yozuvini tashkil etish emas, balki u orqali muayyan dramatik kayfiyatni uyg‘otish, voqealarning semantik qatlamini chuqurlashtirish va tomoshabinning qabul qilish jarayonini yo‘naltirishni ham o‘z ichiga oladi. Shu jihatdan olganda, ovoz dizayni musiqa san’ati, dramaturgiya, rejissyorlik va psixologiya fanlarining tutashgan nuqtasida shakllanadi. Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, bugungi globallashuv jarayonida kino va teatr san’ati, shuningdek, raqamli texnologiyalar asosida yaratilayotgan audiovizual mahsulotlarda ovoz dizaynining estetik va psixologik ta’siri tobora kuchayib bormoqda. Masalan, kino san’atida voqealar dinamikasini chuqurlashtirish uchun atmosfera tovushlari, foley san’ati, musiqiy fragmentlar va dialoglarni uyg‘unlashtirish orqali tomoshabin ongiga sezilarli ta’sir ko‘rsatiladi. Teatr sahnasida esa ovoz dizayni yordamida dramatik vaziyatning ta’sirchanligi oshiriladi, aktyorlarning sahnadagi harakatlari yanada jonli ko‘rinadi. Ovoz dizaynining estetik asoslarini o‘rganish, avvalo, uning badiiy vosita sifatidagi